

Л. Л. Залізняк

УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ (суб'єктивне враження про об'єктивний стан)

Значний стаж роботи у великому науковому колективі провідної археологічної установи країни — Інституті археології НАНУ (50 років) надає сміливості автору цих рядків висловити свої суб'єктивні враження про стан і можливі перспективи української археології. У статті автор торкається складних проблем боротьби зі злочинним промислом «чорних копачів» в Україні, чим вже багато років переймається шановний ювіляр Юрій Вікторович Болтрик.

Ключові слова: Українська археологія, Академія наук, університетська наука, «чорна археологія».

Україна — одна з найбагатших на археологічні пам'ятки країн Європи. Більша частина яскравої археології Східної Європи сконцентрована саме в Україні. Пояснюється це її розташуванням на міграційних шляхах: з Балкан на Правобережжя Дніпра, з Балтії у Полісся, з Центральної Азії степовим коридором через Надчорномор'є у Центральну Європу.

Найдавніші людські істоти на сході Європейського континенту з'явилися саме в Україні 1 млн. років тому, звідки пізніше відбулося їх розселення у північно-східному напрямку. Землеробство прийшло у Східну Європу з Балкан через Україну, породивши у лісостепах Правобережжя яскраву спільноту Кукутень—Трипілля. Близько шести тисяч років тому з надчорноморських степів почалося розселення індоевропейських народів. Численні шедеври давньогрецької торевтики походять не лише з Афін, Спарти чи Коринфу, а й з курганів скіфських царів півдня України. Більшість античних центрів Східної Європи розташовані на чорноморському узбережжі України. Саме звідси культурні впливи греко-римської цивілізації поширювалися серед пер-

вісних племен Східної Європи. Надчорноморські кургани зберігають безцінну археологічну спадщину численних іраномовних та тюркомовних номадів, що останні три тисячоліття як у калейдоскопі змінювали один одного в українських степах — кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, авари, болгари, хозари, угри, печеніги, торки, половці, татари. Північно-Західна Україна була батьківщиною не тільки власне українців, а й більшості слов'янських народів. Київська Русь — перша середньовічна держава сходу Європи, історичний досвід якої став підґрунтям для державного будівництва не тільки українців, а й литовців, росіян та інших східноєвропейських народів.

Однак багатство української археології дисонує з традиційно невеликою кількістю українських археологів. В сучасній Україні близько 300 активно діючих археологів, що в рази менше ніж у розвинених країнах Європи.

До проблеми нестачі археологів додалося фактичне припинення у 1990-х рр. державного фінансування археологічних розкопок та видання наукових праць. Усі ці негаразди, разом з появою верстви багатих людей, що скуповують старожитності та бездіяльністю правоохоронних органів, спричинило розквіт грабіжницької «чорної» археології в Україні.

Природа не терпить порожнини. Тому нестача «білих» академічних, університетських, музейних археологів почала компенсуватися в Україні зростанням чисельності «чорних», що займаються нищенням, розграбуванням та розпродажем археологічної спадщини країни. За влучним висловом професора О. М. Приходнюка, вони такі ж археологи, як серійний вбивця Чикотило хірург. Враховуючи кримінальну суть їхньої діяльності, їх слід звати «чорними копачами», хоча звучать вони себе «камрадами».

Слід визнати, що влада та «біла археологія» програвали війну з «камрадами», яка кволо велася протягом останніх десятиліть в неефективному прямолінійному режимі «не пушчати». Як і слід було очікувати, пряма заборона «чорного» пошуку старожитностей в країні, де «суворість законів повсюдно пом'якшується необов'язковістю їх виконання», зазнала поразки. За останні чверть сторіччя 30 верхніх сантиметрів поверхні України, куди сягає більшість металопукачів, на 90 % «вбито», тобто очищено від археологічних артефактів та антикваріату (монети, прикраси тощо).

Певною втіхою для археологів є те, що саме 30 см є середньою глибиною оранки поля плугом. Оскільки більшість археологічного металу «камрадів» походить з розораних у давнину чи вже у наші дні пам'яток, то їхня незаконна здобич, у своїй переважній масі, є фактично під'ємним матеріалом, наукова цінність якого суттєво понижена через їх вирваність з археологічного контексту.

Прямую заборону пошуків археологічного металу з металопукачами «камради» легко обходять відмовками на кшталт, що шукають вони не археологію, а металобрухт, рештки Другої світової війни чи пошкоджену трубу водогону. До речі металопукачі в Україні відкрито продаються нібито саме для пошуків труб водогонів чи електричних кабелів. Не вирішить проблеми «чорного копу» і пряма заборона продажу металопукачів в країні. Адже населення вже придбало тисячі цих приборів. Конфіскувати їх неможливо, бо, як відомо, закон зворотної сили не має.

На нашу думку, слід було вже давно принципово міняти стратегію боротьби з нелегальним промислом старожитностей в Україні за відомим принципом «якщо процес не можна зупинити, то його слід очолити». Охоронне законодавство України в частині захисту археологічної спадщини від розграбування «чорними копачами» варто реформувати з врахування досвіду розвинених країн Європи. У деяких з них пошук археологічного металу з металопукачами дозволений, але у вузьких рамках жорсткого законодавства.

За обставин, що склалися, металопушук археологічних артефактів повинен законодавчо обмежуватися платною ліцензією, заборонаю пошуку на археологічних пам'ятках, обов'язковим наглядом офіційного наукового куратора (фахового археолога), зобов'язанням пред'являти знайдені артефакти кураторам, обов'язковою фіксацією знахідок на місцевості, щорічними звітами при отриманні нової ліцензії тощо. Іншими словами, нелегальний «чорний коп» слід ввести в цивілізовані рамки шляхом контролю над ним державних органів із залученням фахових археологів. Це створить умови для спрямування асоціальної діяльності «чорних копачів», принаймні кращої їх части-

ни, законодавством в русло науки археології, що піде на користь обом ворогуючим сторонам.

Разом з тим, з деяких видів аматорського металопушуку варто зняти безглузді заборони. Зокрема це стосується «пляжного копу», тобто пошуку сучасного монетного дріб'язку та загублених прикрас у піску сучасних місць відпочинку на березі водойм. Звичайно, металопушук на пляжах під археологічними пам'ятками, що руйнуються береговою ерозією (хвилями водойми), повинен вестися за ліцензією і лише фахівцями.

Хтось заперечить, що жорстке адміністрування чорного археологічного промислу неминуче призведе до масового порушення «камрадами» охоронного законодавства. Очевидно, що попервах так воно й буде. Але це дасть підстави для притягнення найбільш затятих копачів до кримінальної відповідальності, що за сучасним законодавством неможливо. Автор цих рядків не має ілюзій щодо повного припинення «чорного копу», але суттєво зменшити його масштаби шляхом кількох показових судових процесів над найбільш затятими грабіжниками археологічної спадщини цілком реально. Адже в цивілізованих країнах Європи якомсь впорались з їхніми «камрадами». То чому б не застосувати європейський досвід у приборканні «чорних копачів» в Україні?

Ажіотажний попит на цінні археологічні артефакти з боку численних багатіїв-колекціонерів стимулює не лише злочинну діяльність «чорних копачів», але й масову підробку старожитностей. Через примітивність первісних технологій склалася ситуація, коли підробляти старожитності стало простіше і набагато вигідніше, ніж шукати в землі унікальні оригінальні речі. Тому «чорний» ринок археологічних артефактів заповнили відверті підробки старовинної зброї, ювелірних виробів, монет, яким не загрожує фахова експертиза через мізерну кількість професійних археологів у країні.

Років зо два тому Київська митниця запросила колегу з Інституту археології НАНУ в якості наукового консультанта для оцінки конфіскованого антикваріату. Конфіскаату набралось кілька мішків, в яких траплялися найрізноманітніші речі — від кавалерійських шабел XIX — початку XX ст. до справжніх оригінальних скіфських старожитностей. Траплялися й підробки, зокрема кілька сучасних реплік знаменитої пекторалі з Товстої могили. Вони були виготовлені із золота, однак завбільшки з чайне блюдце. Діаметр справжньої пекторалі удвічі більший за діаметр підробок — 30,6 см. Відомий випадок, коли окремі елементи декору підробної пекторалі були прикручені з тильного боку гайками. Вочевидь фальшувальники не мали уявлення ні про розміри пекторалі, ні про технології стародавніх ювелірів і тупо копіювали пектораль з музейних буклетів, в яких масштаб, зазвичай, відсутній, як і зображення зворотного боку прикраси.

Обмежена кількість фахівців з первісної історії та археології стала однією з причин своєрідного «здичавіння» суспільства у галузі первісності. Дикі фантазії та небиліці на кшталт «Священної трипільської Аратти — колиски трьох братніх народів» народного академіка Ю. Шилова тиражують солідні видання, радіо, телебачення, як альтернативу до точки зору відсталіх академічних «консерваторів».

Справу «спасителя людства і народного академіка» Ю. Шилова у наш час розвиває професор В. Бебик. Він переконаний, що столицю Лівії м. Триполі так назвали трипільські емігранти з України; римський імператор Сулла походить із Посулля; засновники Риму Ромул і Рем — з м. Ромни на Сумщині. З Сумщини ж походять, на його думку, і легендарні сумери або шумери, а перший фараон Єгипту Менес — з райцентру Мени на Чернігівщині. Його землячкою, виявляється, була знаменита «фараонесса» Ніфертиті (?!). А нащадки стародавніх єгиптян копти, на думку В. Бебика, родом з України, бо тут є село Коптилівка.

Важко сказати чого більше в наведених «концепціях» шановного професора — дрімучого невігластва, хворобливих фантазій чи відвертих дурниць. Язик не повертається аналізувати чи хоча б коментувати усі ці нісенітниці, які у вигляді «вагомого наукового доробку», навіть були подані на здобуття Національної премії ім. Тараса Шевченка. Дивує не лише сам «доробок», а й керівники державних мас-медіа, які державним коштом поширюють і пропагують відверті нісенітниці, засмічуючи мізки громадян інформаційним сміттям, що абсолютно суперечить історичним реаліям.

Фантастичні «концепції» В. Бебика, по суті, є профанацією науки та дискредитацією не тільки Держтелерадіо, яке його пропагує, але й усієї країни. Висловлювання подібних дурниць на будь-якому суспільному рівні, а тим більше — в офіційній газеті Верховної Ради, на національному радіо та телебаченні, викликає, м'яко кажучи, здивування або саркастичну посмішку у вітчизняних істориків. Дарма, що за кордоном усе це може бути розцінене як свідчення невігластва «диких» українців та первісного стану нашої історичної свідомості.

Користь Україні від таких далеких від історичних реалій псевдопатріотичних «концепцій» сумнівна, а шкода очевидна. Вони не тільки не наближають нас до істини, а навпаки зводять на далекі від історичних реалій манівці. Крім того, що в наш непростий для України час дезорієнтується і вводиться в оману громадськість, дискредитується українська історична наука в ідеологічній боротьбі за місце України в сучасному світі.

Сповідуючи і декларуючи ці абсурдні фантазії, ми дискредитуємо себе, українську науку та державу в очах світової громадськості. Не отримавши належної фахової оцінки, дикі фантазії

аматорів на історичні теми мають небезпечну тенденцію поширюватися в суспільстві, потрапляючи на сторінки не лише «жовтої» преси, але й шкільних підручників, і викривляти історичну свідомість наступних поколінь.

На жаль, в Україні професор В. Бебик не єдиний міфотворець в галузі первісної історії. Мас-медіа повняться «сенсаційними відкриттями» на кшталт: слово райдуга означає «дуга бога Ра», що нібито свідчить про тісні зв'язки слов'янства з Єгиптом епохи фараонів; нібито легендарна Троя розміщувалася на лівому березі Дніпра напроти Києва, де зараз мікрорайон Троєщина, що успадкував назву від легендарного міста; Дарниця — це земля, подарована скіфо-українцям персидським царем Дарієм за мужність, проявлену під час скіфо-перської війни 514 р. до н. е.

Подібна маячня на археологічній ниві буйним цвітом розквітла не лише в Україні, але й на усьому пострадянському просторі, що значною мірою є прямим наслідком кризи радянської археологічної науки, зокрема й через різке скорочення її фінансування державою та мізерну кількість археологів.

Академічна організація науки в радянські часи безумовно мала свої сильні сторони. Зокрема концентрація фахівців з певної дисципліни в одному інституті робила його флагманом відповідної галузі науки в республіці, дозволяла вирішувати масштабні наукові задачі. Велика кількість науковців переростала у високу якість інституції. Гриф Інституту археології АН на монографіях є своєрідним знаком якості. Вчені ради і наукові відділи, через які проходили наукові монографії та дисертації, не пропускали халтури, аматорства чи плагіату. За 50 років роботи в Інституті археології не пам'ятаю випадку щоб рада по захисту дисертацій проголошувала за плагіат чи замовлену за гроші дисертацію.

Інститут археології АН УРСР отримував хай невелике, але регулярне фінансування, що разом з жорсткою організацією науки дозволило розвивати усі галузі археології і підняти її на високий професійний рівень.

Не принижуючи значення Академії Наук УРСР для розвитку української археології, слід назвати й низку недоліків, які успадкувала сучасна археологія України. Серед них і зайве жорстке адміністрування науки, і не виправдано роздутий бюрократичний апарат, і відставання від передових шкіл західної науки через жалюгідне фінансування за залишковим принципом та тривалу штучну ізоляцію від західних колег, і замкнутість нечисленною касті українських археологів, що до того ж має надто слабкий зв'язок з університетською молоддю. Нечисленність археологів на пострадянських просторах — стара академічна традиція радянських часів, коли археологія, як і деякі інші галузі гуманітарних знань, фінансувалися за залишковим принципом.

Характерною рисою археології УРСР та інших союзних республік був історично зумовлений емпіризм, уникнення широких узагальнень. «Біда нашої археології, що в нас надто багато видатних черепкознавців», — казав В. М. Даниленко. І ця біда республіканських археологій в СРСР, зокрема української, була історично зумовлена колоніальним статусом провінцій, цілеспрямованим нищенням їх інтелектуальних еліт, ізоляцією від наукових центрів Європи. Відповідно імперській структурі держави, наука в метрополії мала незрівнянно кращі можливості ніж в провінціях. Вона краще фінансувалася, столиця абсорбувала кращі наукові кадри, можливості контактів яких із зарубіжними колегами були набагато більшими, ніж у науковців Києва, Вільнюсу чи Мінська. Історично склалося, що археологи у союзних республіках добуваючи і, систематизуючи археологічні матеріали, не наважувалися на широкі теоретичні узагальнення, полишаючи їх столичним колегам з Москви та Ленінграду.

Радянська Академія Наук — це типова адміністративно-бюрократична структура, що була породженням свого часу. Величезна надцентралізована командно-адміністративна піраміда, якою був СРСР, складалася з менших галузевих пірамід — оборона, промисловість, сільське господарство, медицина, освіта, Академія Наук тощо. Тому в радянські часи наука й не могла існувати в іншій формі ніж адміністративна піраміда АН, органічними складовими якої були численні пірамідки академічних інститутів.

З адміністративно-бюрократичного принципу організації АН СРСР органічно витікає ще один її очевидний гандж — адміністративний кар'єризм. У влаштованій за принципом командно-адміністративної піраміди радянській науці швидкий адміністративний ріст був ознакою перспективного, здібного вченого. Відповідно, науковець без адміністративних амбіцій вважався відхиленням від академічної норми і якщо не збоченцем, то таким собі диваком не сповна розуму. Тому, як казав гострий на язик, видатний український неолітчик Валентин Даниленко: «В радянській науці ніколи не бракувало керівників, на відміну від справжніх вчених». Щось подібне говорили й про радянську армію: «Генералів у нас достатньо, не вистачає сержантів».

Показово, якщо докторська ступінь присуджується за конкретне фундаментальне дослідження, подане у формі дисертації, то для отримання найвищих академічних звань членкора та академіка таке дослідження не вимагається. На передній план виходять успіхи на ниві адміністративної кар'єри. Зокрема, призначення на посаду директора академічного інституту автоматично передбачало отримання звання членкора АН.

Відомий випадок надання звання член-кореспондента НАНУ заступнику президента НАНУ

Б. Патона по господарчим питанням, тобто завхозу АН В. Цемку. Його «вагомий внесок в українську науку» полягав не в особистих наукових досягненнях, а в тому, що В. Цемко «створював сприятливі умови для творчої праці видатних вчених» шляхом розподілу державних квартир серед високопосадовців НАНУ. За цим принципом можна надавати наукові ступені вахтерам президії та інститутів НАНУ «за охорону плідної праці науковців України».

Видатний український археолог Михайло Юліанович Брайчевський з цього приводу казав: «Членкорів не обирають, їх призначають за заслуги перед керівництвом академії, чим похвалитися не можу». Тому, попри свої численні наукові заслуги, такі моральні авторитети української науки, як М. Ю. Брайчевський чи Я. Р. Дашкевич (на відміну від В. Цемка) не дочекалися належного визнання від академічного керівництва і пішли з життя в статусі докторів наук. Академічна система НАНУ не простила їм ні наукового вільнодумства, ні політичного дисидентства.

Як відомо, академічна форма організації науки поширилася у перші роки радянської влади з метою забезпечення інтелектуальним потенціалом народного господарства, зокрема індустріалізації країни. Дореволюційна наука розвивалася при кафедрах провідних університетів, зокрема Святого Володимира у Києві, В. Каразіна у Харкові. Після більшовицької революції першорядним завданням науки стає негайне досягнення практичних результатів досліджень. Наукові розробки набувають виразного господарського спрямування. Зоологи концентруються на боротьбі зі шкідниками полів, ботаніки — з бур'янами.

Однак лев'яча доля бюджету Академії наук СРСР та АН союзних республік спрямовувалася на розробки в галузі військової техніки, на наукове забезпечення військово-промислового комплексу. Значну частину величезного прихованого військового бюджету СРСР складали кошти на наукові програми ВПК, які освоювалися через спеціально створені в структурі АН величезні інститути (електрозварки, надтвердих матеріалів тощо), які до академічної науки мають досить віддалене відношення. Тому нарікання наукового чиновництва пострадянської України на багаторазове скорочення фінансування НАН України після розвалу СРСР звучать не дуже широко. Адже свідомо замовчується всім відомий факт, що це скорочення найбільше торкнулося надзвичайно коштовних суто військових програм, які у всьому цивілізованому світі здійснюються коштом окремого військового, а не академічного бюджету.

У цій атмосфері жорсткої направленості радянської академічної науки на обслуговування ВПК та народного господарства, археологи також намагалися, як могли, прагматизувати свою специфічну і дуже далеку від госпо-

дарських та військових потреб діяльність. Народжується езопова формула для спілкування з радянським чиновництвом усіх рангів: «Інститут археології АН УРСР шляхом археологічних розкопок курганів та поселень звільняє території для їх подальшого сільськогосподарського та промислового використання». В епоху брежнєвського застою склалася абсурдно-анекдотична ситуація, коли археологія в УРСР існувала не для поглиблення знань людства про своє найдавніше минуле, а для звільнення колгоспних ланів від курганів.

Отже, археологія та деякі інші віддалені від безпосередніх потреб народного господарства екзотичні дисципліни, в Академії Наук радянських часів значною мірою грали роль своєрідного фігового листка, який прикривав відверту військову спрямованість більшості розробок радянської академічної науки. А фіговий листок, як відомо, не має необхідності робити надто великим. Звідси ставлення до археології як другою рядною науковою дисципліною, що не дає прямого економічного ефекту народному господарству. Цим пояснюються глибокі традиції фінансування археології за залишковим принципом та прямо зумовлена цим традиційна малочисельність замкнутої касти археологів. З радянських часів в українському суспільстві закоренився погляд на археологію як щось екзотичне і другорядне, що не приносить економічної користі суспільству. Значна частина українців уявляє собі археолога, як дивака з лопатою, що раніше звільняв колгоспні лани від курганів, а в наш час видає дозволи на будівництво дач і автобанів та забезпечує олігархів кумедними дрібничками та сувенірами.

Як зазначалося, до спадщини радянських часів слід віднести і відірваність науки від студентської молоді, що як не дивно, пов'язано саме з виникненням Академії Наук. Її створення призвело до концентрації науковців у відокремлених від університетів академічних установах, а освіта студентів була перекладена на плечі окремої верстви викладачів вишів. Їх переважаність лекціями не давала можливості сконцентруватися на науковій діяльності. Та й у цьому не було потреби, оскільки в радянських вишах платили, як і зараз платять в університетах України, за читання лекцій, а не за наукові розробки. Тобто в СРСР університетська наука для більшості викладачів, фактично, була безкоштовним хобі, яким займалися бажачучі у вільний від читання лекцій час.

Зрозуміло, що така ситуація шкодила як науці, так і освіті. Молодь не мала можливості отримувати знання безпосередньо від його генераторів з Академії Наук, а науковці втратили можливість залучати до наукового процесу здібну університетську молодь. Отже відірваність від університетів академічної археології зумовила проблеми з комплектацією галузі перспективною молоддю і врешті решт призвела до

катастрофічного старіння академічних наукових кадрів.

Успішною спробою залучення здібної молоді в археологію є відкриття у 2000 р. у Києво-Могилянській академії магістерської програми «Археологія та давня історія України», яка у 2013 р. трансформувалася в кафедру археології НаУКМА. Метою цієї освітньої програми є підготовка фахових археологів у відповідності з вимогами сучасної науки та освіти. Протягом двох років студенти слухають 35 курсів з археології, які читають провідні фахівці Інституту археології НАНУ. Про ефективність цієї форми підготовки молодих археологів свідчить той факт, що більше половини зі 160 випускників кафедри працюють за спеціальністю археологія, зокрема 35 у штаті Інституту археології НАНУ. Вже 30 з них захистили кандидатські дисертації. Отже 20 % активно діючих археологів сучасної України є випускниками НаУКМА. Саме завдяки випускникам кафедри археології НаУКМА Інституту археології НАНУ вдалося подолати хронічну для академічних інститутів України проблему катастрофічного старіння наукових кадрів. Висока ефективність кафедри археології НаУКМА пояснюється поєднанням демократичних засад освіти університету з потужним науковим потенціалом Інституту археології НАНУ.

Разом з тим, труднощі з залученням здібної молоді в українську археологію зберігаються. Ситуація ускладнилася різким падінням престижу науковця в очах громадськості. Сучасна епоха первинного накопичення капіталу з численними прикладами миттєвого фантастичного збагачення деяких співвітчизників, схоже, справила відповідне враження на молодь, яка хоче «всього, багато і зразу». За даними соціології, за останні десятиліття рейтинг наукового співробітника у громадській думці на пострадянських просторах катастрофічно знизився і за шкалою престижності професій займає «почесне» місце у третьому десятку після значно більш престижної, на думку молоді, професії валютної путани.

Шлях романтичної молоді до завжди гостро потребуємої їй української археології ніколи не був легким. Взаємна зацікавленість не полегшувала доступ молоді ні в радянську, ні в сучасну археологію, що різко дисонує з ситуацією у наших західних сусідів.

Археологія сучасної України зберігає старі академічні традиції. Тому більшість фахових археологів України традиційно концентруються в Інституті археології НАНУ в Києві. Це найбільше не тільки в Україні, а й у всій Європі археологічна інституція, де зараз працює близько 120 наукових співробітників, переважно докторів та кандидатів наук.

Із 1990 р. практично припинено фінансування державою експедиційної та видавничої діяльності Інституту. Кошти виділяються лише на

заробітну плату співробітників і то не в повному обсязі. Однак великий науковий потенціал Інституту археології НАНУ, навіть в умовах мінімального фінансування, дозволяє поки що зберігати високий рівень фахової археології в Україні.

Разом з тим, немає впевненості, що українська археологія і надалі буде існувати переважно в її сучасній академічній формі. Адже таких великих археологічних установ як київський ІА НАНУ в інших країнах немає. Та й сама Академія Наук НАНУ не має аналогів у розвинених країнах світу. В них археологія існує переважно при університетах, музеях, археологічних інспекціях, у невеликих дослідницьких інститутах, чисельність науковців в яких рідко перевищує два десятки. Не варто сподіватися, що сучасна Україна з її перманентними соціально-економічними проблемами може стати законодавцем світових стандартів організації археологічної науки. Тим більше, що успадковані від СРСР Академії Наук колишніх союзних республік, у тому числі АН РФ, вже зазнали суттєвих трансформацій.

Найгіршим сценарієм розвитку подій в ситуації, що склалася була б передчасна дезінтеграція АН НАНУ, а в її складі й Інституту археології НАНУ, який незважаючи на всі негаразди, утримує високий рівень археології в країні. Його реструктуризація виправдана лише за умов попереднього створення прийнятних для України археологічних структур європейського зразка, що потребує великих додаткових коштів. Небезпечні експерименти з українською археологією в умовах перманентних фінансових труднощів можуть взагалі відкинути її на задвірки сучасної європейської науки. Все ж археологів України, схоже, рано чи пізно чекає важке випробування, пов'язане з реформацією науки в напрямку європейських зразків, в тому числі, і в бік її наближення до університетів, а значить до студентської молоді.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що створення Академії Наук, при всіх безумовно позитивних для вітчизняної науки наслідках, запустило негативний процес відокремлення науки від університетської освіти. Університети стали займатися освітою, а інститути Академії наук — виключно наукою. Програла і ті, й інші. Відірвані від молоді науковці не могли нормально залучати талановиту молодь до наукової роботи. А студентство було позбавлене можливості отримувати знання безпосередньо від вчених, які його добувають. У вишак з'явилася окрема верства викладачів, які переказують на лекціях студентам те, що роблять науковці Академії Наук. Викладач університету — це своєрідний медіум, посередник, який передає наукову інформацію від власне науковців до студентів. Виникає ефект «поламаного телефону». Чим далі від джерела науки, тим менша якість отриманих знань. У викладачів університетів немає ні часу, ні ефективних

стимулів займатися наукою, бо вони переважно займаються лекціями. Та й гроші їм платять, як зазначалося, не за наукову діяльність, а лише за лекційну.

Академія Наук зіграла свою позитивну роль, однак в наш час вона не ефективна і не відповідає стандартам організації сучасної світової науки. Автору цих рядків трапилося в літературі визначення сучасної АН НАНУ як «іржавої клітки», яка дісталася українській науці в спадщину від СРСР. Це типова адміністративно-бюрократична структура, що була породженням свого часу. Величезна надцентралізована командно-адміністративна піраміда, якою був СРСР, складалася з менших галузевих пірамід — оборона, промисловість, сільське господарство, медицина, освіта, Академія Наук тощо. Тому в радянські часи наука й не могла існувати в іншій формі ніж командно-адміністративна піраміда АН. Однак розпад СРСР поклав край командно-адміністративним принципам організації суспільства, а значить піраміда Академії Наук приречена і в сучасній не реформованій формі далі існувати не може.

У наукових колах багато розмов про умисне нищення української науки. Не наука руйнується, а іржава клітка, в якій та наука опинилася — колишня Академія наук УРСР, яка своє віджила. Але якщо та клітка розвалиться раптово і неконтрольовано, то дійсно привалить усю українську науку, бо, на жаль, так сталося, що наша наука сконцентрована переважно в цій застарілій і неефективній структурі. Тому скорочувати Академію слід лише після створення альтернативних до неї наукових структур. Адже розумні люди не валять стару хату, не побудувавши нову.

У цивілізованих країнах світу успішно функціонує кілька моделей організації науки, які могли б стати альтернативою пострадянським адміністративним принципам НАНУ. Наприклад, на Заході дуже поширена грантова система забезпечення науки. Дослідники в умовах конкуренції борються за гранти, які роблять їх відносно незалежними від бюрократії. Якщо хтось зарекомендував себе ефективним дослідником в попередніх грантах, то для нього полегшується шлях до наступного. Щоразу можна набирати нову команду — відповідно поставленій задачі і фаху колег. Відбувається природний добір кращих, продуктивніших дослідників, які отримують широку перспективу для реалізації своїх талантів.

Однак грантів повинно бути багато і різних. Вони мають бути доступними для різних категорій науковців — від початківців до академіків і не розподілятися корумпованою бюрократією через систему «відкатів». Наприклад, у США діє близько 200 різноманітних грантових проєктів, спеціально розрахованих на археологів. Зрозуміло, що грантовий шлях фінансування науки можуть собі дозволити лише багаті краї-

ни, до числа яких Україна, на жаль, поки що не належить. Для бідної і корумпованої України цей шлях якщо і не безнадійний, то надто довгий. А рятувати українську науку треба негайно поки вона не загинула разом з НАНУ.

Грантову систему в науці нині активно запроваджує Росія, казна якої переповнена нафто- та газодоларами. Оскільки Україна не має нафтодоларів, то в умовах, що склалися, більш перспективним видається повернення науки на кафедри провідних університетів країни. Мається на увазі створення на кафедрах кращих університетів країни робочих місць для наукових співробітників. Дві—три наукові ставки, поділені між викладачами кафедри, сприятимуть науковим дослідженням в університетах не у вільний від лекцій час в режимі добровільного і безкоштовного хобі, а на офіційних підставах. Це відкриє реальну можливість для наукової діяльності викладачів, які мають до цього хист і бажання.

Такий викладач-науковець шляхом виконання планових наукових тем частину платні буде отримувати за наукову діяльність, а іншу — за лекційну. Співробітник кафедри, читаючи лекції лише за своєю вузькою спеціальністю, буде мати час і можливості для наукової діяльності. А прямий контакт науковців зі студентами без посередництва спеціальних медіумів-викладачів не лише підніме якість викладання, але й дозволить залучити в науку здібну молодь. Виграють і наука, і університети, і молодь. А поки що освіта і наука в Україні досить ізольовані одна від одної, хоча й підпорядковані одному Міністерству освіти та науки (МОН).

Повернення науки на кафедри українських університетів відкриє додаткові можливості вирішення ще одного важливого національного завдання -- порятунку української науки. Мається на увазі реальна перспектива дезінтеграції АН НАНУ через можливе різке скорочення державного фінансування. За цього негативного сценарію розвитку подій певна частина академічних науковців могла б знайти прихисток на кафедрах університетів в якості науковців-викладачів.

Автор цих рядків ні в якому разі не закликає до скорочення фінансування НАНУ та розпорощення її наукового потенціалу по університетах України. Однак в умовах перманентної соціально-економічної кризи в країні академічна наука України, зокрема й українські археологи, повинні бути готові до можливого негативного розвитку подій і на такий випадок варто мати запасний ефективний план порятунку української науки.

На нашу думку, Академії Наук України та інститутам, як її структурним підрозділам, загрожує не так дезінтеграція та повне знищення, як суттєве скорочення функцій та штату співробітників внаслідок скорочення державного фінансування. За цих форсмажорних умов, перетікання частини наукового потенціалу

системи НАНУ до менших наукових структур (університетських кафедр, науково-дослідних лабораторій при вишах та музеях тощо) стало б ефективною формою порятунку української науки, зокрема й археології. Однак цей шлях збереження академічних наукових кадрів можливий лише за умов завчасного створення державою відповідних наукових структур при кафедрах провідних університетів країни.

Вимушено скорочена НАНУ могла б очолити загальнонаціональні наукові програми та наукові структури національного значення, наприклад, Центральну Наукову бібліотеку ім. Вернадського, Центральний науковий архів тощо. Відповідно, під егідою реформованого Інститут археології НАНУ повинні лишитися Національні археологічні фонди, Центральна археологічна бібліотека, Науковий археологічний архів, Спеціалізована рада по захисту дисертацій, Національний польовий комітет з видачі Відкритих листів з групою експертів археологічних звітів тощо.

Таким чином, українська наука і вища освіта вже тривалий час знаходяться в стані глибокої кризи, вийти з якої вони можуть лише спільними зусиллями. Подане бачення проблем української археології автор цих рядків неодноразово оприлюднював як перед науковцями, так і освітянами, зокрема і в контактах з керівництвом НаУКМА та ІА НАНУ. На жаль, поки що без особливих успіхів.

Однак будьмо оптимістами — «вода камінь точить». Усе буде гаразд. «Ще так не було, щоб ніяк не було», кажуть в Україні.

ПІСЛЯМОВА

Автор цих рядків кілька років тому брав участь у міжнародній конференції, де мав бесіду з польськими колегами про університетську підготовку археологів в Європі. Виявляється, тільки Варшавський університет щорічно набирає на спеціальність «Археологія» 130 першокурсників. Для порівняння нагадаю, що головний університет України (Київський ім. Т. Шевченка) ще кілька років тому на весь історичний факультет, з його півтора десятком різноманітних кафедр, щорічно приймав усього 150 студентів. Мое питання про працевлаштування величезної кількості археологів, що випускають польські університети, викликало здивування. Виявляється в усіх розвинених країнах Європи археологія вважається престижною спеціальністю. На археологів існує значний попит не тільки в державних установах, але й в приватних фірмах. «Важкоється, що археологи мислять глибоко, широко і нестандартно», — сказав польський професор.

Історія — це колективний досвід людства. Її вивчають не лише з цікавості, щоб знати як люди жили в минулому, але й щоб уникнути помилок сьогодні та в майбутньому. Глиби-

на історичної пам'яті пересічного європейця сягає Другої світової війни. Лише дехто щось знає про Наполеона та Жозефіну, а з романів Дюма і про мушкетерів короля Людовика. Археологи — носії історичного досвіду людства з часів олюднення мавпи 3 млн. років тому. Ця унікальна інформація, на думку європейців, робить їх мислення нестандартним, здатним підійти до проблеми з нетрадиційного боку, поглянути на неї з врахуванням історичного досвіду людства, як кажуть «з глибини віків». Тому диплом археолога в Європі відкриває для молодій людині досить широкі перспективи.

Складні соціально-економічні проблеми сучасного постіндустріального суспільства у розвинених країнах вже вирішуються не шляхом накопичення вузьких фахівців з конкретної тематики, а через принципово новий підхід до неї нестандартно мислячих людей, які не зашорені вузькою спеціалізацією. Тому в розвинених країнах Європи існує попит на гуманітаріїв широкого профілю та фахівців екзотичних професій, зокрема археологів.

На відміну від Європи, на пострадянських просторах законсервувалася архаїчна ментальність часів індустріалізації, перших п'ятирічок та будівництва Дніпрогесу. Проблеми традиційно вирішують шляхом концентрації вузьких фахівців, сподіваючись, що їх кількість діалектично переросте в нову якість. Однак, на відміну від «мозкового штурму» з нетрадиційними підходами до проблеми, така технократична лобова атака на неї давно неефективна в сучасному динамічному світі.

За останні десятиріччя виші України наштампували сотні тисяч правників. Хіба це допомогло нам стати правовою державою шляхом переростання величезної кількості юристів з сумнівними дипломами у «високу» якість української судової системи? Питання риторичне.

Кажуть, юристи — це еліта нашого часу. Однак історія свідчить, що еліти всіх часів нечисленні, а їх представники мислять нетрадиційно. Як археологи в Україні — усього 300 на 45 мільйонів, і всі унікальні фахівці у своїй археологічній тематиці. До того ж «мислять глибоко, широко і нестандартно», як вважають польські професори і вся цивілізована Європа. Окрім України. Тому поляки в Європі, а ми у підвищеному стані між цивілізованим світом та деспотичною імперією. І там залишимося доки не станемо мислити категоріями постіндустріального суспільства, а не сталінських п'ятирічок і доки будемо уявляти собі археолога, як наївного дивака з лопатою, що звільняє колгоспні лани від курганів, видає дозволи на будівництво дач і автобанів та забезпечує олігархів кумедними дрібничками та сувенірами.

P. S. Щойно 19.07.2019 р. МОН України сповістило, що цього року, як завжди, найбільшою популярністю у вступників до українських вишів користується спеціальність правника. А

на спеціальність «археологія» у НаУКМА за тиждень до вступних іспитів здали документи лише 4 абітурієнти. Схоже, українці у розбудові своєї держави продовжують керуватися старою марксистсько-ленінською догмою про переростання великої кількості в нову високу якість. Співвітчизники свято вірять, що шлях до правової держави лежить через максимальне збільшення кількості сумнівних правників з дипломами сумнівної якості.

L. L. Zalizniak

UKRAINIAN ARCHAEOLOGY: THE STATE AND PROSPECTS (The subjective impression about the objective state)

Ukraine is one of the richest on archaeological sights countries of Eastern Europe. However this riches strike a discordant note with the traditionally small amount of the Ukrainian archaeologists. The lack of «white» academic and university archaeologists is compensated in Ukraine by the increase of quantity of «black archaeologists» that engage in the plunder of archaeological inheritance of country. Strategy of fight against illegal trade of archaeological artefacts it follows fundamentally to reform in Ukraine, limiting to him the hard scopes of law. Above «black archaeologists» it follows to set hard control of public organs with bringing in of professional archaeologists.

A limit amount of specialists on archaeology and primitive history became one of reasons of wide distribution of amateur «conceptions» and wild fantasies about the ancient past of region. They inform a population untruthfully and discredit a country.

The Academy of Sciences played a positive role in development of science, however in our time she does not answer the standards of organization of modern world science and needs deep reformation. Academic organization of science in soviet times had not only the strong parties but also numerous defects. Among them hard administration of science, numerous bureaucracy, lag from front-rank schools of western science through the insufficient financing and protracted artificial isolation from western colleagues, absence of contacts with university young people. The last resulted in the catastrophic aging of academic scientific staff.

Ukrainian science and higher education already long time are in the state of deep crisis, to go out from that they can only by joint efforts, by deep reforms in direction of approaching to the world standards of organization of science and education.

Keywords: Ukrainian archaeology, Academy of Science, University science, «black archaeology».

Одержано 09.09.2019

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, проспект Героїв Сталінграду, 12, Київ, 04210, Україна.

ZALIZNIAK Leonid, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8924-8122>, e-mail: zaliznyakl@ukr.net.